

Agrotourism on a Family Farm in Croatia – Prospects for Development A Case Study

Ramona FRANIĆ

Zoran GRGIĆ

SUMMARY

The Republic of Croatia within the policy of its economic development has been stressing the role of tourism as one of the basic directions for almost three decades. By this it is primarily considered the Adriatic coast area, which is justified by the results achieved in tourist activities. The role of rural tourism is especially stressed in the Strategy of Croatian tourism development of the Ministry of tourism, but in question of rural and agrotourism there are some other institutions involved. Ministry of Agriculture in the Strategy of Croatian agricultural development gives the foundation for coordinated activities of agriculture and tourism, while Croatian chambre of economy together with some farmers' associations develop the model of "tourist family farm". It is conceived as a small-size economic entity, placed in tourist favored area, offering the original domestic product or service. The tourism within these farms is the additional source of income.

In the paper, the case study tries to show that such combination of economic activities has prospects for success. The family farm from one southern Mediterranean island is engaged in sheep breeding. Business intention of the farm is considerable investment with the purpose of orientation of the total agricultural production toward tourist (catering) services. The farm is going to rebuild the abandoned vineyard and olive-grove in former "social" ownership, as well as the object for grape and olive processing. In the traditional spirit, the family members are planning to give services of vine tasting and offering the traditional home-made meals. Such project satisfies the requirements of both agricultural and tourist development: prevention of the Croatian island depopulation and increasing the farm income by connection of tourist economy with development of crop, fruit, olive and livestock production.

KEY WORDS

agriculture, rural tourism, agrotourism, environment, farm income, family farm – case study

Faculty of Agriculture, University of Zagreb
Svetošimunska 25, 10000 Zagreb, Croatia
E-mail: ramonaf@agr.hr

Received: March 22, 2002

Agroturizam na obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu u Hrvatskoj–Pretpostavke i izgledi razvitka Studij slučaja

Ramona FRANIĆ

Zoran GRGIĆ

SAŽETAK

U okviru politike gospodarskog razvitka, Republika Hrvatske ističe ulogu turizma kao jednu od osnovnih smjernica već gotovo tri desetljeća. Pri tome se ponajprije misli na obalno područje, koje tu postavku potvrđuje rezultatima postignutim u turističkim aktivnostima. Uloga turizma naglašava se u Strategiji razvitka turizma Ministarstva turizma, ali u problematiku ruralnog i agroturizma uključene su i neke druge institucije. Ministarstvo poljoprivrede u Strategiji razvitka hrvatske poljoprivrede daje temelje skladnom djelovanju poljoprivrede i turizma, dok Hrvatska gospodarska komora zajedno s udrugama poljoprivrednika razvija model “turističkog seljačkog obiteljskog gospodarstva”. To je manja ekonomska jedinica u turistički atraktivnom području, koja nudi izvorni proizvod ili uslugu na gospodarstvu. Turizam je na takvom gospodarstvu dodatni izvor dohotka.

U radu se metodom studija slučaja pokušava dokazati da takva kombinacija ekonomskih aktivnosti ima izgleda za uspjeh. Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo s jednog južnodalmatinskog otoka bavi se uzgojem ovaca. Poslovna namjera gospodarstva je značajno ulaganje s ciljem usmjeravanja poljoprivredne proizvodnje prema turističkim (ugostiteljskim) uslugama. Planira se obnoviti napušteni vinograd i maslinik u bivšem “društvenom” vlasništvu, kao i objekt za preradu grožđa i maslina. U duhu tradicije, članovi obitelji planiraju pružati usluge kušanja vina i tradicionalnih, domaćih obroka. Ovakav projekt zadovoljava zahtjeve i poljoprivrednog i turističkog razvitka: sprečava depopulaciju hrvatskih otoka i povećava dohodak gospodarstva snažnijim povezivanjem turističke djelatnosti s razvitkom ratarske, voćarske, maslinarske i stočarske proizvodnje.

KLJUČNE RIJEČI

poljoprivreda, ruralni turizam, agroturizam, okoliš, poljoprivredni dohodak obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo – studij slučaja

Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Svetošimunska 25, 10000 Zagreb, Hrvatska
E-mail: ramonaf@agr.hr

Primljeno: 22. ožujka 2002.

UVOD

U okviru politike svog cjelokupnog gospodarskog razvitka, Republika Hrvatska ističe ulogu turizma kao jednu od osnovnih smjernica već gotovo tri desetljeća. To se ponajprije odnosi na obalno jadransko područje, što se i potvrđuje rezultatima postignutim u turističkoj djelatnosti. Međutim, neka istraživanja pokazuju da prirodni i humani resursi u obalnom području nisu iskorištavani na odgovarajuć i racionalan način. Između ostalog, to znači da nema odgovarajućeg nadzora i kontrole zagađivanja (i zaštite) okoliša, kao i usklađene akcije različitih ekonomskih aktivnosti (za istraživanje posebno zanimljive poljoprivredne i turističke djelatnosti). Usklađivanje ovih elemenata je ujedno i preduvjet u planiranju održivog razvitka (razvitak na temelju ravnoteže interesa zaštite okoliša, te ekonomskih i socijalnih koristi), te ostvarivanju ciljeva – uravnoteženog ruralnog i regionalnog razvitka i podizanju dohotka gospodarstava, kako poljoprivrednog, tako i onog iz nadopunjujućih djelatnosti.

Dosadašnja istraživanja, predmet i ciljevi istraživanja

Ekoturizam, agroturizam i ostali oblici ruralnog turizma, često se naglašavaju kao “čarobna” rješenja u nedostatku drugih mjera ruralnog razvitka. Naširoko podržavani programi od strane Europske komisije i agencija za promicanje turizma, često potvrđuju kako djelatnosti ruralnog turizma uzrokuju procvat onih gospodarstava i zajednica koje su uspješno primijenile i utrhile njihove programe. Obzirom da traži razmjerno mala ulaganja, a može se temeljiti na lokalnom znanju i lokalnim resursima, tek je nekoliko prepreka da se u takve aktivnosti uđe. To stvara žestoku konkurenciju, kako na lokalnim tržištima, tako i na globalnom, svjetskom tržištu (Barkin, 2000). Autori se slažu u tome kako se turizam, sve više, predstavlja i uzimao kao posebno učinkovit instrument u prevladavanju problema regionalnog razvitka, posebno u područjima s težim uvjetima privređivanja (Ribeiro i Mergulhão, 2000). Tamo gdje postoje preduvjeti (zdrav i privlačan okoliš, kulturno nasljeđe, povijesni gradovi, dobra razina kvalitete života), turizam ima stvarnu šansu u ruralnim područjima u podizanju stupnja razvitka i blagostanja (Becchetti, 1999) i sredstvo je u postizanju “gospodarskog i društvenog razvitka i obnove”, te “učinkovit izvor dohotka i zaposlenosti, posebice u perifernim ruralnim područjima gdje su tradicionalne poljoprivredne djelatnosti u opadanju” (Sharpley, 2002).

Uspjeh agroturističke djelatnosti potvrđuju i neka istraživanja u tranzicijskim zemljama, kako na proračunu obitelji, odnosno poduzetnika koji su uložili u tu djelatnost, tako i u koristi za društvo u cjelini: “...turizam u ruralnim područjima bi trebao potaknuti aktivnosti ljudi, lokalne i državne vlasti

i ostalih institucija, da podrže očuvanje i razvitak ruralnih područja; u zamjenu, agroturistička djelatnost će pružiti mnoge koristi regiji i zemlji” (Costica, 1999). Prema istraživanjima Krnacove i sur. (2001), slovački primjer pokazuje da se turizmom u ruralnim područjima koja pružaju mogućnosti zabave, može uspješno riješiti problem zapošljavanja ljudi zadovoljavajuće obrazovne razine, tako što će se poslovni planovi lokalnih zajednica uklopiti u opći plan ruralnog razvitka. Clarke i sur. (2001) u tom procesu izdvajaju četiri ključne aktivnosti: stvaranje kratkoročnog marketinškog plana, ustanovljavanje turističkog informacijskog centra, osnivanje lokalne turističke udruge i organiziranje obrazovnih tečajeva. Neke istraživanja ističu i važnost obrade poljoprivrednog zemljišta u područjima zanimljivima za turističku djelatnost, jer jedino trajno obitavanje u tim područjima (primjerice brdsko-planinskim) može osigurati održavanje osnovne infrastrukture potrebne za razvitak turizma (Gosar i Roblek, 2001).

Promicanje turizma na malim obiteljskim gospodarstvima je intuitivno prihvaćeno kao prihvatljiv oblik gospodarskog razvitka u ruralnim područjima, a empirijske analize učinaka državne podrške sitnim poduzetnicima potvrđuju opravdanost takvih ulaganja (Fleischer i Felsenstein, 2000), ili čak ističu nužnost dugoročne financijske i tehničke podrške takvim oblicima ruralnog turizma (Sharpley, 2002). Obiteljska gospodarstva – poduzetnici, u svojim poslovnim odlukama često na prvo mjesto stavljaju prednosti života u ruralnoj sredini ili obiteljske interese, no sve jasnija je spoznaja kako i poslovanje mora biti profitabilno (Getz i Carlsen, 2000), za što je potrebna potpora, jer se gospodarstva moraju oduprijeti tržišnim izazovima (slaboj potražnji, dominaciji masovnog turizma) i nedostatku upravljačkih i poslovnih vještina (Sharpley, 2002).

Međutim, unatoč brojnim istraživanjima, jedino u Italiji postoji percepcija agroturizma u toj mjeri da je potkrijepljena nacionalnim i regionalnim zakonodavstvom (Ciani, 1999), u kojemu se potvrđuje nadopunjujuća uloga agroturističkih djelatnosti u poljoprivrednoj praksi. Jednako tako, u ostalim zemljama EU-a nema specifičnog zakonodavstva koje razlikuje ruralni od agroturizma. U Italiji se zakonski regulira primarna uloga poljoprivrednika u agroturističkoj djelatnosti, gdje on ima ulogu u zaštiti prirodnih i nacionalnih resursa, promociji kraja i vlastitog gospodarstva, tradicijskih proizvodnji, obrta, hrane i ostalih (seoskih) kulturnih sadržaja (Ciani, 1999).

Podemo li od ovakvih i sličnih iskustava zemalja koje agroturističku djelatnost vide kao element ruralnog razvitka, nameće se pitanje gdje je mjesto agroturizma u hrvatskom gospodarstvu (u okviru poljoprivredne i turističke djelatnosti). Stoga su ciljevi ovog rada: ustanoviti razliku između pojma ruralnog i

agroturizma, identificirati elemente atraktivnosti koji će osigurati potražnju za agroturističkim proizvodima i uslugama, te na temelju toga odrediti koja područja imaju izgleda da od spajanja poljoprivredne i turističke djelatnosti u cilju podizanja dohotka gospodarstva. Konačni cilj je, temeljem analize odabranog obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva u Mediteranskoj poljoprivrednoj regiji, ustanoviti prednosti i nedostatke, te mogućnosti i ograničenja povećanja poljoprivrednog dohotka gospodarstva proširivanjem djelatnosti na pružanje turističkih usluga (studij slučaja).

Obiteljska poljoprivredna gospodarstva u Mediteranskoj poljoprivrednoj regiji odnedavno koriste mogućnosti i prednosti udruženih (nadopunjujućih) aktivnosti – poljoprivrednih i uslužnih – u okviru ukupnih aktivnosti na gospodarstvu. U ovom radu polazimo od pretpostavke da, zahvaljujući stalnoj turističkoj potražnji i mogućnostima distribucije svih poljoprivrednih proizvoda proizvedenih na gospodarstvu, obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo ima priliku izbjeći prepreke koje proizlaze iz nerazvijenih ili neodgovarajućih tržišnih ustanova, te značajno povećati svoj dohodak od poljoprivredne proizvodnje. Pri tome se takav model uklapa u temeljne postavke održivog razvitka, te uravnoteženog ruralnog i regionalnog razvitka, naglašene u strategijama poljoprivrednog, turističkog i općenito gospodarskog razvitka, u novije vrijeme potvrđene i zakonskom podlogom.

METODE RADA I IZVORI PODATAKA

Prvi dio rada je makroekonomska analiza problematike ruralnog, odnosno agrarnog turizma, temeljem analize sadržaja sekundarnih literarnih izvora, kako bismo ustanovili ulogu ruralnog i agroturizma u međunarodnim gospodarskim i stručnim interesima, te oblikovali institucionalni i zakonodavni okvir za razvitak kombinacije poljoprivrednih i turističkih aktivnosti.

U drugom dijelu rada metodom studija slučaja – na odabranom obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu s jednog južnodalmatinskog otoka – pokušavamo na praktičnom primjeru analizirati i prikazati konkretne poslovne mogućnosti i očekivane rezultate od proširivanja poljoprivredne djelatnosti uključivanjem u turističku ponudu. Budući da studij slučaja nije istraživanje na temelju uzorka, istraživanje tog slučaja ne služi prije svega za razumijevanje drugih slučajeva, već je prva zadaća razumijevanje tog posebnog, izabranog primjera. U postizanju tog cilja primjenjena je ekonomska ocjena obnove i razvitka obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva, te analiza poslovanja gospodarstava nakon ulaganja u proširivanje poljoprivredne djelatnosti i kombiniranja s turističkom ponudom.

U zaključnom razmatranju dajemo kratki tablični prikaz osnovnih rezultata SWOT analize (SWOT je engleska kratica za pojmove Strengths-Weakness-Opportunities-Threats, što bi u najjednostavnijem prijevodu označavalo pojmove: prednosti - nedostaci - pogodnosti - ograničenja, lit. 14), za sagledavanje mogućnosti regije, kao i agroturističke djelatnosti na odabranom gospodarstvu, što će pomoći pri ocjeni primjenjivosti ovog modela u drugim slučajevima sa sličnim mogućnostima.

OSNOVNE ODREDNICE ZAJEDNIČKOG DJELOVANJA AGRARNE POLITIKE I POLITIKE RAZVITKA TURIZMA

Unatoč tome što je poljoprivreda djelatnost koja s relativno značajnim udjelom sudjeluje u stvaranju bruto domaćeg proizvoda u ukupnom hrvatskom gospodarstvu (između 7 i 9% u proteklom desetljeću), poljoprivredna politika tek posljednjih desetak godina jasnije uočava njenu ulogu i važnost u razvitku cjelokupnog gospodarstva. Agrarnopolitička reforma temelji se na uočavanju regionalnih raznolikosti, prirodnih prednosti i društveno-ekonomskoj stratifikaciji. Sustav cijena i poticaja uvažava potrebu očuvanja prirodnih resursa, a poseban tretman imaju područja od posebne državne skrbi (brdsko-planinska i obalna područja), odnosno ona sa slabijim proizvodnim mogućnostima. Osim toga, sve je naglašenija potreba povezivanja poljoprivrede s nadopunjujućim djelatnostima u cilju podizanja poljoprivrednog dohotka.

Tijekom nekoliko proteklih desetljeća, koliko traje proces osiromašenja hrvatskih sela i ruralnih područja, uništena su neka njihova temeljna prirodna, kulturna i društvena obilježja. Međutim, unatoč tim pesimističkim zapažanjima, obiteljska poljoprivredna gospodarstva su zadržala svoju osobnost. Sadašnja svijest o prostoru i vremenu u kojemu živimo proizlazi iz koncepta održivog razvitka, u okviru kojega bi gospodarstvo moglo koristiti sve prednosti ruralnog prostora za podizanje svog dohotka – očuvanu prirodu, izvornu kakvoću poljoprivrednih proizvoda i hrane, uz poseban doprinos koji proizlazi iz lokalnih kulturnih obilježja.

Turizam je također jedan od najvažnijih ekonomskih sektora u Hrvatskoj, od kojega se očekuje značajan doprinos u obnovi, izgradnji i gospodarskom rastu. Glavni sastojci strategije razvitka turizma su (1) ekonomski, (2) demografski, (3) društveni i (4) regionalni, odnosno lokalni. U okviru uobičajenih ekonomskih prilika, kao što su bile u prijeratnom razdoblju (1990. godine), sektor turizma je sudjelovao u ukupnom bruto domaćem proizvodu Hrvatske s oko 10% (taj udio je smanjen tijekom proteklog desetljeća zbog poznatih ratnih okolnosti). Strategija razvitka turizma predviđa nagli rast ovog sektora, ali preuređen i postavljen na novim osnovama,

uzimajući u obzir aktualne potrebe natjecanja na svjetskom tržištu, racionalnu uporabu raspoloživih resursa, stvaranje novih i uključivanje nadopunjujućih aktivnosti u turističku ponudu. Zajedno s ekonomskom komponentom, regionalna komponenta turističke strategije nastoji razviti turistički sektor na razini svake županije, posebno u područjima slabijih proizvodnih mogućnosti i slabije naseljenim područjima. Posebna je pozornost, stoga, posvećena razvitku hrvatskih otoka kroz osmišljavanje i razvitak novih turističkih proizvoda. Svrha takvog pristupa je angažiranje svih raspoloživih resursa, dajući doprinos ekonomskoj i demografskoj obnovi tih prilično osjetljivih područja. Na sreću, otoci i područja od posebne državne skrbi su ujedno i najatraktivnije, s obhirom na prirodne ljepote i djevičanski okoliš (primjerice, gotovo svi hrvatski nacionalni parkovi smješteni su u tim područjima).

Razvitak ruralnog turizma kao sastavnog dijela politike razvitka turizma, s posebnim naglaskom na turističku obiteljsku poljoprivredu, zahtijeva posebnu pozornost. Takve djelatnosti na obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu spominju se i u Strategiji razvitka hrvatske poljoprivrede ("... Glavni razvojni potencijal poljoprivrednog sektora nalazi se u sljedećem: ... mogućnosti ekonomskog oporavka stimuliranog razvitkom turizma", str. 56 - 57), gdje se pretpostavljaju mogućnosti poboljšanja proizvodnje i promocije visokokvalitetnih poljoprivrednih proizvoda proizvedenih na obalnom području. U okviru preliminarnih aktivnosti za pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji i Phare programu, Ministarstvo turizma s Ministarstvom poljoprivrede i šumarstva i ostalim relevantnim institucijama i udruženjima radi na projektu "Održivi razvitak hrvatskih ruralnih područja kroz turizam". Počeci tog projekta još su u 1995. godini, kada je osnovano Udruženje turističkih obiteljskih gospodarstava u okviru Hrvatske gospodarske komore. Tijekom idućih nekoliko godina Ministarstvo turizma je usvojilo zakonsku osnovu za provođenje takvih aktivnosti.

OBLICI RURALNOG TURIZMA I OBILJEŽJA AGROTURIZMA

Ruralni turizam predstavlja različite tipove turizma koji se razvijaju izvan urbanih i obalnih središta, u slobodnim područjima ili selima. Premda OECD izvješće iz 1994. godine (Ciani, 1999.) predlaže podjelu ruralnih područja u četiri osnovna oblika (agroturizam, ekoturizam, pustolovni turizam i seoski turizam), možemo razlikovati gotovo dvadeset različitih oblika ruralnog turizma, ovisno o obilježjima pojedinog područja, te kombinaciji atrakcijskih čimbenika koji služe u promoviranju područja. Osim ovih navedenih oblika, ruralni turizam obuhvaća rezidencijalni turizam (najčešći oblik u hrvatskim uvjetima koji podrazumijeva

boravak u vlastitim vikendicama u ruralnom prostoru tijekom vikenda, blagdana i odmora), zavičajni turizam, sportsko-rekreacijski turizam, zdravstveni turizam u ruralnom prostoru (termalno-mineralna vrela, planinski predjeli), edukacijski turizam, tranzitni turizam, kontinentalni nautički turizam i kampiranje, lovni i ribolovni turizam, vjerski turizam, vinski i gastronomski turizam, eko-turizam i prirodi bliski turizam, te mješovite i ostale vrste turizma.

Seljački turizam i agroturizam

Poseban oblik turizma na seljačkom, odnosno obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu (što je uobičajeniji naziv u domaćim agroekonomskim istraživanjima) nazivamo "seljački turizam". Prema definiciji iz čl. 61 Zakona o turističkoj djelatnosti (NN 8/96, Soldo, 1996.), seljački turizam je "boravak turista u domaćinstvu koje je organizirano kao turističko seljačko gospodarstvo (seljačko domaćinstvo) radi odmora i rekreacije". Iako nema veće razlike između pojmova "seljački turizam" i "agroturizam", u nazivu "seljački turizam" naglašava se seljak, odnosno poljoprivrednik kao nositelj poljoprivrednih aktivnosti koji je ujedno vlasnik obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva. Turističke usluge predstavljaju dopunsku djelatnost osnovnoj poljoprivrednoj proizvodnji i dodatni su izvor dohotka. Ovaj oblik je i najznačajniji oblik ruralnog turizma. Zakonom o turističkoj djelatnosti ustanovljuju se turističke usluge u seljačkom turizmu, kao i to da turističke usluge u ovom obliku turizma može pružati član seljačkog domaćinstva koji ima rješenje o odobrenju za pružanje ugostiteljskih usluga u domaćinstvu, sukladno *Zakonu o ugostiteljskoj djelatnosti* (NN 46/97, 68/98 i 92/01), u kojemu se detaljnije obrazlažu kriteriji za pružanje ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu. Odgovarajući provedbeni propisi, ponajprije Pravilnik o pružanju ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu (NN 22/96, 47/97, 25/99, 29/00) precizno definiraju pojam seljačkog domaćinstva, potrebne uvjete i kriterije koje treba zadovoljiti za obavljanje turističke, odnosno ugostiteljske djelatnosti, potrebna oprema i kategorizacija objekata i usluga. Prema tom Pravilniku, "seljačko turističko domaćinstvo" je ono "koje je organizirano kao turističko seljačko gospodarstvo na selu, u kojem njegovi članovi imaju prebivalište, a privređivanje članova seljačkog domaćinstva, koje sudjeluju u pružanju ugostiteljskih usluga, proizlazi iz vlastite poljoprivredne proizvodnje". Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo organizirano i opremljeno za pružanje ugostiteljskih i turističkih usluga mora imati i odgovarajuće obrazovane članove obitelji. Takvo gospodarstvo je mala ekonomska jedinica, a svi članovi obitelji uključeni su u posao. Svako dobro organizirano turističko obiteljsko (poljoprivredno) gospodarstvo može razviti specifične oblike turističkih usluga, od kojih su najčešće:

smještaj turista na vlastitom gospodarstvu; ponuda i prodaja vlastitih poljoprivrednih i prerađenih prehrambenih proizvoda; posluživanje hrane i pića iz vlastite kuhinje i podruma; kušanje vina i/ili rakije; organizacija izleta (piknika) u prirodi; kamping u okviru posjeda i sl.

Posluživanje hrane i pića na gospodarstvu je model seljačkog turizma izletničkog tipa. Domaćini nude hranu i piće pretežito iz vlastite proizvodnje, proizvedenu na klasični način bez, ili uz minimalnu uporabu kemikalija, prema zahtjevima "zdrave hrane". Takve usluge se nude u posebnim objektima, čiji kapacitet ne prelazi 50 sjedećih mjesta. Kušaonice vina ili rakije su posebno uređene prostorije gdje poljoprivrednici mogu ponuditi svoje vlastito vino ili rakiju uz domaću hranu. Mogu biti uređene kao dio stambenog prostora ili kao dio gospodarskih objekata u zatvorenom, natkrivenom ili otvorenom prostoru.

Svaka aktivnost na obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu može se obogatiti na način i do stupnja koji ovisi o samom gospodarstvu, atrakcijskim elementima okoliša, te kreativnosti domaćina i gostiju, jer u takvom okruženju turist plaća uslugu smještaja, ali i sve ostale usluge koje proizlaze iz prijateljskog i obiteljskog okruženja.

PREUVJETI ZA RAZVITAK AGROTURIZMA

Poljoprivrednici, vlasnici obiteljskih gospodarstava, ukoliko se žele baviti agroturizmom, moraju procijeniti odgovara li njihovo gospodarstvo pružanju turističkih usluga. Ova procjena odnosi se na privlačnost područja u kojemu se nalazi gospodarstvo, privlačnost samog gospodarstva i osobinama članova obitelji – njihovom broju, starosti i volji obitelji da se ljubazno ophodi s turistima. Prvi preduvjet je čista priroda – zrak i voda, zdrava klima, očuvan okoliš, slikoviti pejzaži koji nude mogućnost slobodne šetnje i razgledavanja. Blizina rijeka, jezera, mora ili planinskih predjela omogućuje različite oblike zabave i rekreacije. Međutim, osim djevičanske prirode, turisti traže i udoban smještaj i većinu prednosti koje pruža moderna civilizacija.

Broj stvarnih turističkih obiteljskih (seljačkih) gospodarstava u Hrvatskoj još uvijek je nizak. Međutim, velik je broj mješovitih obiteljskih gospodarstava koja koriste unajmljenu radnu snagu, ili su po drugim obilježjima bliža različitim prijelaznim oblicima ugostiteljskih objekata u ruralnim područjima. Prema izvješću Hrvatske gospodarske komore, u Hrvatskoj je 126 gospodarstava registrirano kao turistička seljačka obiteljska gospodarstva, a 52 gospodarstva se bave turizmom kao dopunskom djelatnošću. Gospodarstva su većinom izletničkog tipa, kušaonice vina i rakije, dok ugostiteljske usluge nudi tek 30% registriranih turističkih obiteljskih gospodarstava.

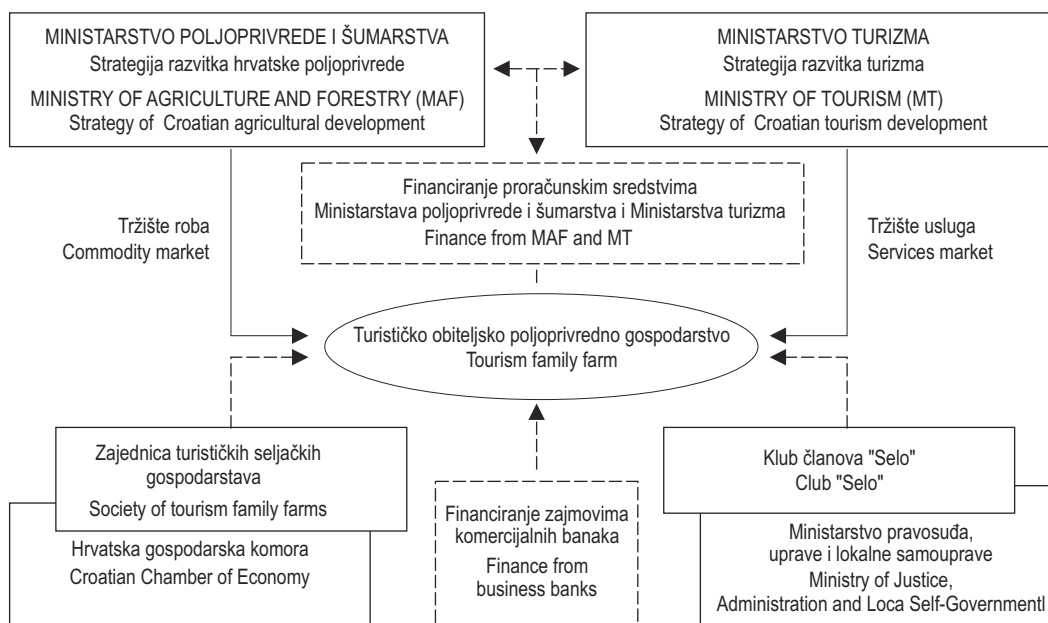
Za razvitak turizma na obiteljskim gospodarstvima potrebno je udovoljiti nekim preduvjetima na razini gospodarstva (Cetinski, 1996.):

- normativni – zakoni i propisi kojima se uređuju turistička i ugostiteljska djelatnost u obiteljskim gospodarstvima (najvažniji, već spomenuti Zakon o turističkoj djelatnosti i Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti), kao i pravilnici o zdravstvenoj sigurnosti, veterinarskoj zaštiti, trgovini, financiranju itd.;
- organizacijski – organizacijski sustav utemeljen je na nacionalnoj i lokalnoj razini. U okviru Ministarstva turizma djeluje Vijeće za razvitak malog i srednjeg poduzetništva, kao i strukovna udruga Klub članova "Selo", agencija za razvoj i marketing Hrvatski farmer d.d., Zajednica turističkih seljačkih gospodarstava pri Hrvatskoj gospodarskoj komori;
- imovinsko-pravne – s namjerom sprečavanja daljnje fragmentacije obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj i ustanovljivanje vlasnika i vrijednosti zemljišta u bivšem društvenom vlasništvu;
- prostorne i mjere zaštite okoliša – odnose se na donošenje učinkovite strategije prostornog uređenja i zaštitu prirodnog i kulturnog nasljeđa;
- infrastrukturne i razvojne – kako bi se postigao viši stupanj opremljenosti komunalnom (telefon, elektrifikacija, plinifikacija, vodoopskrba, zbrinjavanje otpada i otpadnih voda) i društvenom infrastrukturom (zdravstvena zaštita, pošte, škole, muzeji itd.);
- obrazovne, kadrovske i promičbene mjere – s namjerom i ciljem usvajanja znanja kako turizam, kao dopunska djelatnost, može utjecati na razvitak obiteljskog gospodarstva, poljoprivrede i ruralni razvitak u cjelosti. Obrazovanje se izvodi na dvije razine: (1) obrazovanje djelatnika iz različitih ustanova uključenih u razvitak turističkih obiteljskih gospodarstava i (2) obrazovanje samih izvođača turističkih aktivnosti*. U svrhu promičbe turističke djelatnosti organiziraju se komunikacijske aktivnosti, nastupi na sajmovima i pripremaju različite publikacije.

* Pravni okvir za registraciju za pružanje ugostiteljskih i turističkih usluga u seljačkom domaćinstvu čine Ustav Republike Hrvatske, Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti, Zakon o turističkoj djelatnosti, Pravilnik o pružanju ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu, uzance u turizmu i ugostiteljstvu. Član gospodarstva koje se namjerava baviti pružanjem turističkih i ugostiteljskih usluga polaže ispit u kojemu mora zadovoljiti poznavanjem osnovnih sanitarnih, veterinarskih i ostalih važnijih propisa, ali i poznavanjem gospodarskih kretanja, mjesta i uloge poljoprivrede i turizma u gospodarstvu Hrvatske, prepoznavanjem izvornih prehrambenih proizvoda, poznavanjem kriterija zaštite okoliša, kulturne i prirodne baštine, a treba pokazati i poduzetničke vještine.

- financijske, porezne i ostale mjere podrške – financiranje bi se trebalo osigurati iz sredstava državnog proračuna i kreditnih fondova, što se u 1999. godini provodilo kroz program podrške malom i sitnom poduzetništvu u turizmu. Godine 2000. državni proračun predviđa sredstva za tu namjenu u iznosu od nešto više od 150 mil. kn, a za 2001. su polpolovljena na 75.

ocjeni, južnodalmatinska regija ima zadovoljen osnovni preduvjet za pružanje turističkih usluga. Osim mora i sunca, postoji tradicija turističkog tržišta (u novije vrijeme prošireno uključivanjem širokih slojeva stanovništva razvijenih europskih i drugih zemalja), dočim turistički proizvod treba obogatiti (diverzificirati novim proizvodima i uslugama), što se dijelom može postići uključivanjem proizvoda

Shema 1 Mjesto turističkog seljačkog obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva u hrvatskom administrativnom i ekonomskom okruženju

Scheme 1 The place of tourist family farm in Croatian administrative and economic environment

OBILJEŽJA REGIJE – PRIRODNA, EKONOMSKA, SOCIJALNA

Osim navedenih preduvjeta za razvitak agroturizma, potrebno je ustanoviti i ima li određeno područje (regija, lokalitet) vlastite preduvjete za razvitak djelatnosti kojima će privući turiste: nezagađen i privlačan okoliš, kulturne sadržaje, gastronomsku ponudu i sl. S obzirom na dosadašnja iskustva i poziciju na turističkom tržištu, najvažniji hrvatski turistički proizvod je odmor na moru i suncu u čijem konceptijskom uobličanju i razvitku Hrvatska ima tradiciju dugu više od jednog stoljeća. Taj se proizvod razvio zahvaljujući prije svega vrlo kvalitetnom i izdašnom resursu, što ga čini izuzetno privlačan i dobro sačuvan prostor uz more, napose na otocima*, zatim pogodna klima, posebice u toplijem razdoblju godine, ljudski potencijal u primorskim gradovima i manjim primorskim mjestima (prema izvješću Instituta za turizam, lit. 14). Prema ovoj

* U odnosu na prirodne resurse, odnosno okoliš, jadransko more duž hrvatske obale ne uzima se kao more visokog stupnja onečišćenja, premda ima nekoliko ugroženih točaka duž obale, što je uglavnom

agroturističke djelatnosti u ponudu. To je regija u kojoj u raspolaganju poljoprivrednim resursima dominiraju obiteljska poljoprivredna gospodarstva, malih, rasparceliranih površina. Uzgajaju se tipični mediteranski proizvodi (mandarine, masline, smokve, ali i breskve, trešnje, višnje, sve vrste povrća i cvijeća), a zajedničko obilježje svih proizvoda iz tog područja je vrhunska kakvoća.

Posebnu pozornost u regiji zaslužuju dalmatinski otoci. Sve mogućnosti otoka nisu ni izdaleka iskorištene, pa su cijele grane proizvodnje i usluga izostavljene. Danas se nastoji iskoristiti gospodarske prednosti otoka – privlačni krajobraz i očuvane čistoće, poljoprivredne površine pogodne za razvitak ekološke poljoprivrede (zapuštene površine, površine na kojima se nije koristilo mineralno gnojivo i zaštitna sredstva), duže vegetacijsko razdoblje.

Jednako tako, politikom dodatnog subvencioniranja područja od posebne državne skrbi (posebno otoka)

izazvano neodgovarajućim položajem industrijskih postrojenja, intenzivnog prometa tijekom ljetne sezone ili intenzivnim poljoprivrednim aktivnostima.

nastoje se prevladati ograničenja ovog područja: nerazvijena cestovna infrastruktura koja otežava dostupnost parcelama, ali i povezanost s tržištem, neriješeni vlasnički odnosi, nedostatak vode, te, najveći problem – nedostatak ljudi koji bi pronašli ekonomski interes ostati na otocima baveći se poljoprivrednom djelatnošću.

Pozitivan pomak u razvitku otoka, poljoprivrede i turizma postavljaju Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede iz 1995. godine, te, naravno, Strategija razvitka turizma iz 1993. godine i Konceptija dugoročnog razvitka hrvatskog turizma iz 1998. godine. Nove vizije u okviru strategije razvitka Republike Hrvatske (Hrvatska u 21. stoljeću, podsastavnice Prehrana i Turizam) iz 2000. –2001. godine, daju osnovne smjernice budućeg razvitka na načelima održivog razvitka, uzimajući u obzir potrebe za zaštitom okoliša zajedno s povećanim zahtjevima za uključivanje lokalnog stanovništva u procese ekonomskog razvitka na temelju poduzetničkog duha obiteljskih gospodarstava.

UČINKOVITOST TURISTIČKOG OBITELJSKOG (POLJOPRIVREDNOG) GOSPODARSTVA U MEDITERANSKOJ PODREGIJI HRVATSKE – STUDIJ SLUČAJA

Već u uvodu je istaknuto kako obiteljska poljoprivredna gospodarstva u Mediteranskoj poljoprivrednoj regiji Hrvatske odnedavno nastoje unaprijediti svoje poslovanje povezivanjem poljoprivredne i uslužne djelatnosti. Tako se zbog stalne turističke potražnje i mogućnosti plasmana svih poljoprivrednih proizvoda u gospodarstvu izbjegava korištenje nedovoljno razvijenih i proizvođačima u pravilu nepovoljnih tržišnih institucija u nas, te značajno povećava dohodak od poljoprivredne proizvodnje.

Odabrano obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo nalazi se na otoku površine 4,63 četvorna km, sjeverozapadno od Dubrovnika, i ima samo jedno naselje (348 stanovnika 1991. godine). Stanovništvo se tradicijski bavi pomorstvom, ribarstvom i zemljoradnjom, premda su i uvjeti za razvitak turizma odlični. Klima je izrazito povoljna s prosječno 2.584 sunčana sata godišnje. Otok ima bujnu vegetaciju i niz kulturno povijesnih spomenika. Oblik turističkog djelovanja odabranog obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva, s obzirom da je ono smješteno u obalnom području, po kategorizaciji ne spada u ruralni turizam, međutim ubraja se u seljački, budući da je poljoprivrednik u predloženom modelu nositelj djelatnosti.

U radu je prema anketnim podacima i kalkulacijama poljoprivredne i uslužne djelatnosti odabranih obiteljskih gospodarstava napravljena ekonomska ocjena poslovnog plana obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva koje na priobalnom otoku namjerava

obnoviti zapuštene proizvodne kapacitete nekadašnjeg društvenog sektora, te ustrojiti uslužnu djelatnost u objektu vinskog podruma i pogona za preradu maslina.

Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo koristi oko 23 ha nekadašnjeg društvenog poljoprivrednog zemljišta. Zemljište je kupljeno prema povoljnom namjenskom kreditu (rok otplate 20 godina, kamatna stopa 2%) kojim se nastoji povećati prosječni zemljišni posjed gospodarstava u nas. Na oko 10 ha su zapušteni pašnjaci i maslinici, oko 6 ha je također zapušteni vinograd, a ostatak je vegetacijom obraslo područje pašnjaka koji će se također privesti nekadašnjoj namjeni. U sadašnjoj proizvodnji koristi se 1 ha vinograda, te 0,3 ha maslinika i nepotpuno pašnjačke površine. Gospodarstvo namjerava povećati vlastitu proizvodnju janjadi i ovčjeg sira, te maslinovog ulja i vina koje će prema Pravilniku o pružanju ugostiteljskih usluga u seljačkom domaćinstvu nuditi u vlastitom vinotočju ili kušaonici vina. Kao izvori sredstava za predviđena ulaganja korišteni su povoljni krediti namijenjeni obnovi i razvitku poljoprivrede, te kreditne linije za poticanje proizvodnje na otocima i priobalnom području. Prosječni kreditni uvjeti su slijedeći: kamatna stopa od 5%, poček 2 godine za stoku i 3 godine za nasade, opremu i objekte, te rok otplate 6 godina (2 ili 3 + 6).

Sadašnja proizvodnja gospodarstva s oko 1 ha vinograda, 0,3 ha maslinika i 30 ovaca prodajom oko 13,5 tona grožđa, 375 litara maslinova ulja, dvadesetak janjadi i oko 250 kilograma ovčjeg sira donosi gospodarstvu godišnji prihod od 100.510 kuna, te procijenjeni dohodak od oko 21.690 kuna. U poslovima na poljoprivredi su djelomično uposlena dva radno aktivna člana kućanstva, a povremeno se koriste još dva radno aktivna člana.

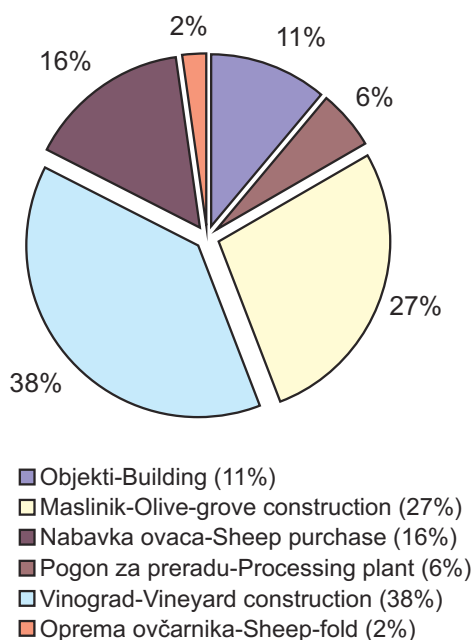
U novom projektu koji pretpostavlja višestruko povećanje poljoprivrednih kapaciteta, te moguće obavljanje uslužne, turističke djelatnosti u gospodarstvu predviđena je puna uposlenost 4 rado aktivna člana kućanstva, te korištenje sezonske radne snage u poljoprivredi i turističkim uslugama. U budućoj poljoprivrednoj proizvodnji bi se dodatno koristilo oko 4 ha novih vinograda (ukupno 5 ha sa sadašnjih 1 ha), osnovno stado bi činilo 120 rasplodnih ovaca, a proizvodnja maslina bi se odvijala na ukupno oko 5 ha.

Predviđena ulaganja u projekte obnove i podizanja novih nasada, te izgradnje i uređenja odgovarajućih objekata u poljoprivredi su procijenjeni na oko 963 tisuće kuna. Budući prihodi gospodarstva su u poljoprivredi procijenjeni na oko 818 tisuća kuna, a rashodi u vrijeme otplate kredita (10) godina na više od 538 tisuća kuna. Raspoloživi bruto dohodak gospodarstva tijekom vremena otplate kredita je prosječno gotovo 280 tisuća kuna godišnje. S takvim prometom u poljoprivrednoj proizvodnji

gospodarstvo se prema propisima treba registrirati kao obiteljski obrt, pa je proračunat porez na dohodak u visini od 20%. Neto dohodak gospodarstva bi u takvim uvjetima bio prosječno gotovo 234 tisuće kuna godišnje.

Predviđena ulaganja u projekte obnove nasada i objekata, te uređenja objekata za nuđenje ugostiteljskih usluga su oko 1.059 tisuća kuna. Gospodarstvo će prema procjeni oko 75% proizvedenih poljoprivrednih proizvoda prodavati izravno ili preko tržnice na malo, kao što to i sada čini. Oko 25% proizvoda će se nuditi preko ugostiteljske djelatnosti gospodarstva u predviđenom gospodarskom objektu.

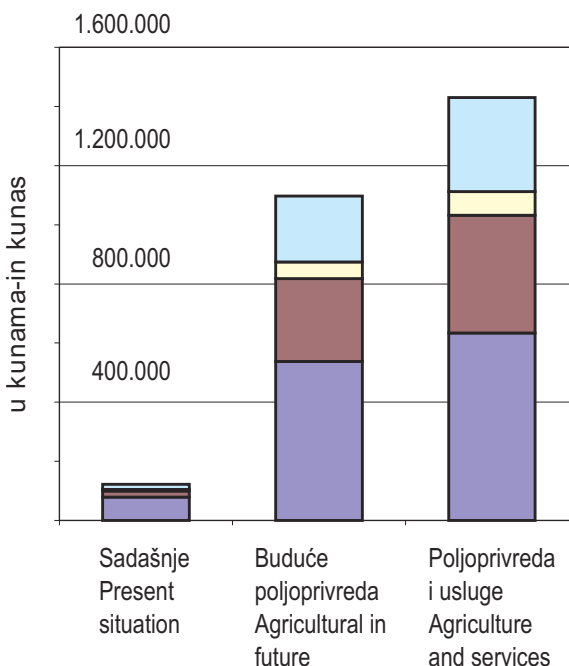
Pretpostavljeno je da se organizirano ili pojedinačno turistima s užeg područja u dijelu vinskog podruma uređenih kao vinotočje (konoba) nude vlastiti proizvodi (janjetina, ovčji sir, vino i maslinovo ulje). Kako se radi o prvim većim poslovnim projektima

Grafikon 1 Struktura predviđenih ulaganja
Figure 1 The structure of planned investments

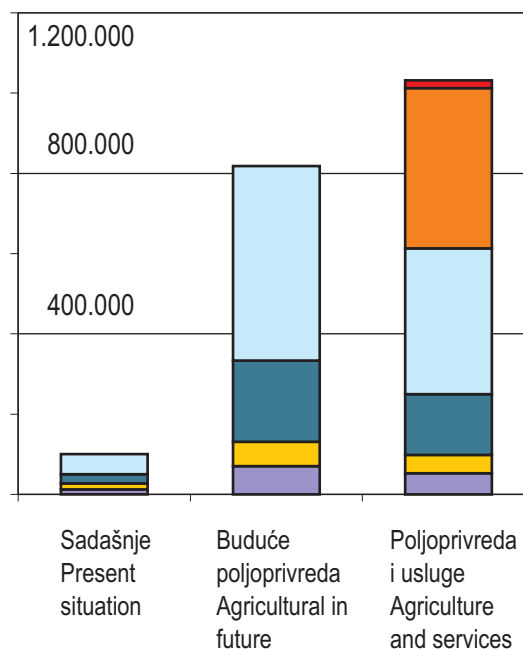
ovakvog tipa u našim obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima, proračunat je ovaj relativno mali udio turističke djelatnosti u budućem poslovanju gospodarstva. Budući ukupno prihodi gospodarstva su procijenjeni na oko 1.032 tisuća kuna, a rashodi u vrijeme otplate kredita (10) godina na oko 634 tisuće kuna. Raspoloživi bruto dohodak gospodarstva tijekom vremena otplate kredita je prosječno 398 tisuća kuna godišnje, što je preko 42% više nego u slučaju plasmana svih poljoprivrednih proizvoda gospodarstva putem uobičajenih prodajnih kanala (tržnica na malo, poljoprivredna zadruga i djelomično izravno u gospodarskom dvorištu).

Neto dohodak-Net income
Dohodak gospodarstva-Income
Porez-Taxes
Rashodi-Expenditures

Grafikon 2 Struktura prihoda od poslovanja obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva
Figure 2 The family farm business revenue structure

Ostale usluge Other services
Maslinovo ulje-Oil
Turističke usluge Services in tourism
Grožđe-Vino-Wine
Ovčji sir-Cheese
Janjad-Lambs

Grafikon 3 Udio proizvoda i usluga u prihodima obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva
Figure 3 The share of products and services in the family farm's revenues

Tablica 1. Osnovni rezultati SWOT analize izgledi za razvitak agroturizma
 Table 1. Basic results of the SWOT analysis – prospects for agrotourism development

	Prednosti-Strengths	Nedostaci-Weakness	Pogodnosti-Opportunities	Ograničenja-Threats
Južno-mediteranska hrvatska podregija	Jadransko more, obala, otoci-Adriatic sea, coast, islands	Nedovoljno isprofiliran turistički proizvod-Insufficiently created tourist product	Mogućnost brzog uobličavanja novih turističkih proizvoda-Quick creation of new tourist products	Sezonalnost potražnje-Seasonality of demand
South-mediterranean Croatian sub-region	Kulturni sadržaji-Cultural subjects Blizina turističkog tržišta-Closeness of tourist market	Slaba dostupnost zemlje zbog stanja cestovne infrastrukture-Weak accessibility of the country due to road infrastructure	Kontinuirani rast potražnje za mediteran. turističkim destinacijama-Continuous rise in demand for mediterranean tourist destination	Jaka inozemna konkurencija-Strong foreign competition
Obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo studij slučaja	More, obala-Sea, coast Kulturni sadržaji-Cultural subjects (Dubrovnik)	Nedovoljno poznata uloga turističkog mjesta-Not enough known tourist place Loša infrastruktura-Bad infrastructure	Kadrovski potencijal-Labour potential Mogućnosti prilagodbe postojeće gospodarske osnove novim poljopr. i turističkim aktivnostima-Possibilities for adjustment the current economic base to new agricultural and tourist activities	Ograničenja u privatizaciji-Limitations in privatization Poteškoće u pribavljanju financijskog kapitala za ulaganje-Problems in providing financial means for investment
Family farm a case study	Resursna osnova za poljoprivredu-Resource base for agriculture	Slaba upravljačka i marketinška znanja-Lack in management and market knowledge		

Analizirano obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo u pretpostavljenim uvjetima kreditiranja razvitka i obnove poljoprivrede u nas može u potpunosti učinkovito poslovati sa sigurnim povratom uloženi sredstava i bez uračunate uobičajene državne potpore za poljoprivrednu proizvodnju. Uslužna djelatnost u okviru poslovanja gospodarstva dodatno povećava učinkovitost poslovanja i omogućava poslovni razvitak gospodarstva i u lošijim uvjetima poslovanja.

ZAKLJUČAK

Odgovarajući na postavljene ciljeve ovog istraživanja, a na osnovi analize makroekonomskog okvira, kao i odabranog obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva, zaključujemo sljedeće: (1) razlika između pojmova ruralni turizam i agroturizam je u kriteriju prema kojemu ga definiramo: "ruralni turizam" obuhvaća bilo koju turističku aktivnost u ruralnim prostorima, prema tome, kriterij je prostor. Pojam "agroturizam" uključuje kriterij djelatnosti, odnosno povezivanja poljoprivrednih i turističkih aktivnosti na gospodarstvu. (2) odabrano obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo je prema ovim kriterijima "agroturističko". S obzirom da se nalazi u obalnom pojasu, takav model pružanja turističkih usluga ne ulazi u "ruralni turizam", iako je samo gospodarstvo odvojeno od najbližeg grada i ima tradiciju ruralnog načina života.

(3) osnovni elementi atraktivnosti koji osiguravaju potražnju za agroturističkim proizvodima postoje: blizina povijesnih i kulturnih sadržaja, privlačan okoliš, tradicija i ljubazno osoblje na samom obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu. Za očekivati je da od velikog broja turista koji dolaze zbog "sunca i mora", jedan dio pokaže zanimanje za agroturističkim proizvodima.

Temeljem rezultata istraživanja, kako s ukupnog ekonomskog i institucionalnog aspekta, tako i rezultata studija slučaja, dajemo vrlo zažet prikaz osnovnih prednosti i nedostataka, te pogodnosti i ograničenja analizirane regije i obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva od kojega očekujemo uspješno spajanje poljoprivredne i turističke djelatnosti.

Poslovni plan odabranog obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva, temeljen na obnovi napuštenih proizvodnih kapaciteta, i koji usmjerava ukupnu poljoprivrednu aktivnost prema turističkim uslugama u okviru gospodarstva, pokazao se višestruko korisnim. U hrvatskim gospodarskim okolnostima, takvo ulaganje je razmjerno visoko, ali prema budućoj projekciji troškova i prihoda može se zaključiti da je takav projekt turističke djelatnosti na obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu ekonomski učinkovit i vrlo zanimljiv kao poslovni poduhvat. Povrh svega, takav plan je ekonomski i financijski vrlo prihvatljiv, jer u potpunosti opravdava ulaganje i ulagaču vraća znatan profit u usporedbi sa sličnim poljoprivrednim

projektima namijenjene trženju izvan gospodarstva. Socijalna komponenta poljoprivredne politike u ovom slučaju je nazočna u povećanoj zaposlenosti i osiguravanju o(p)stanka ruralnog pučanstva na strateški važnom otočnom području koje obilježava proces senilizacije poljoprivrednog pučanstva i depopulacije. Projekt u potpunosti zapošljava sve radno aktivne članove obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva, povećavajući poljoprivredni dohodak putem snažnije povezanosti turističkih aktivnosti s razvitkom ratarske, voćarske, maslinarske i stočarske proizvodnje.

Kao model obnove i razvitka poljoprivredne proizvodnje primjenjiv je na veći broj obiteljskih gospodarstava s određenom tradicijom proizvodnje, proizvodnim kapacitetima, te povoljnom (otočkom i priobalnom) području u Mediteranskoj poljoprivrednoj regiji Hrvatske. Sa stajališta razvitka turističke djelatnosti (lit. 14), ovakav model pridonosi ostvarenju nekoliko strateških ciljeva, ponajprije u povećanju (poljoprivredne) proizvodnje, zaposlenosti, održivog razvitka, te unapređenju životnog standarda građana.

Međutim, još uvijek ostaje dosta prostora za poboljšanje poslovanja na analiziranom obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu u okviru predloženog modela. Primjerice, pridruživanje stručnim udruženjima (udruzi, zadruzi) omogućilo bi lakši pristup poslovnim informacijama, financijskim izvorima i boljoj promociji samog gospodarstva. S razine državnih aktivnosti, očekivanja idu u pravcu definiranja uloge i angažmana Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, koje bi trebalo uskladiti svoje aktivnosti s djelovanjem Ministarstva turizma. To znači da bi, u planiranju razvitka agroturizma i ruralnog turizma, kao oblika turističke ponude, oba ministarstva trebala imati jedan zajednički cilj, te surađivati u osmišljavanju mjera za njegovo ostvarenje, ali i zajednički izvor financiranja gospodarstava koja se odluče za takvu aktivnost. Nezaobilazna je uloga Hrvatske gospodarske komore, prema čijim izvješćima se rezultati turističke ponude očituju u širokim društvenim koristima – revitalizaciji ruralnog prostora, zaštiti i očuvanju autohtone hrvatske ruralne destinacije i njenog identiteta, demografskoj obnovi sela. Tamo gdje je turizam dodatni izvor dohotka, on je i razlog za nenapuštanje poljoprivrede kao gospodarske djelatnosti i sela kao mjesta na kojemu se živi.

LITERATURA

- Barkin, D. (2000): Rural Tourism and Sustainable Resource management, abstracts, X World Congress of Rural Sociology, Rio de Janeiro, Brasil, July, 30 to August, 5
- Becchetti, C. (1999): The Rural Tourism and Agrotourism: A Challenge for the Rural Areas Development, abstract, International seminar Key actions for the rural integrated and sustainable development strategy, Szeged, Hungary, 23rd-25th September
- Ciani, A. (1999): The Role of Rural Tourism for the Rural Integrated and Sustainable Development, proceedings from the Seminar in Italy: Rural Development: Contents, Models and Policies in the E.U. toward the 21st Century, Perugia, June 18-19.
- Clarke, J., Denman, R., Hickman, G., Slovak, J. (2001): Rural tourism in Roznava Okres: a Slovak case study, *Tourism Management*. 22(2):193-202.
- Fleischer, A. and Felsenstein, D. (2000): Support for rural tourism – Does it make a difference?, *Annals of Tourism Research*. 27(4):1007-1024.
- Getz, D. and Carlsen, J. (2000): Characteristics and goals of family and owner-operated businesses in the rural tourism and hospitality sectors, *Tourism Management*. 21(6):547-560.
- Gosar, L. and Roblek, I. (2001): Development problems in Slovene rural areas, *Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft*. 143:131-148
- Krnacova, Z., Pavlickova, K., Spisiak, P. (2001): The assumptions for the tourism development in rural areas in Slovakia, *Ekologia-Bratislava*. 20(Suppl 3):317-324
- Mihai, C. (1999): The Agrotourism: An Alternative for the Development of Rural Localities for Moldavian Region, abstract, International seminar Key actions for the rural integrated and sustainable development strategy, Szeged, Hungary, 23rd-25th September
- Ribeiro, M. (2000): Tourism and Regional Development – Crossing Views From Inside, abstracts, X World Congress of Rural Sociology, Rio de Janeiro, Brasil, July, 30 to August, 5
- Sharpley, R. (2002): Rural tourism and the challenge of tourism diversification: the case of Cyprus, *Tourism Management*. 23(3):233-244, Jun.
- Verbole, A. (2000): Rural Tourism in Slovenia, proceedings, X World Congress of Rural Sociology, Rio de Janeiro, Brasil, July, 30 to August, 5
- ... Strategija razvitka poljoprivrede Republike Hrvatske (1995), Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske i Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih naroda
- ... Turizam i razvoj Hrvatske (2000), Institut a turizam, Zagreb, podsastavnica Strategije razvitka Republike Hrvatske u 21. stoljeću pod pokroviteljstvom Vlade Republike Hrvatske

acs67_15